

Od sestry k nuzné vdově Změny postavení manželky v římském dědickém právu

Petr Dostálík

Univerzita Palackého v Olomouci, Právnická fakulta

Kontaktní e-mail: petr.dostalik2007@gmail.com

From Sister to Needy Widow Changes in the Position of the Wife in Roman Inheritance Law

Abstract:

This paper deals with the position of wife in the Roman law of succession from the earliest period (as far as the Law of the Twelve Tables) to the changes of the law of intestate succession made by emperor Justinian. This paper follows changes in the position of a wife in case of the death of the husband. This position was determined by type of marriage (strict or free form of the marriage) and was deeply influenced by the reform of the law of succession made by praetor. Even in the praetorian law, the position of the wife and her possibility to obtain some substantial part of the deceased husband's property was limited and nothing had changed also after the codification of Corpus Iuris Civilis. In order to defend the natural (and justified) needs of widow, emperor Justinian introduced a special provision for so-called needy widow (and temporarily even for the needy widower). The paper examines very closely those provisions and states that the protection of the needy widow can be marked as one the basic values of the Roman law of succession.

Keywords: Roman law of succession; protection of needy widow; Corpus Iuris Civilis; intestate succession; novels of Justinian

Klíčová slova: římské dědické právo; ochrana nuzné vdovy; Corpus Iuris Civilis; intestátní posloupnost; justiniánské novely

DOI: 10.14712/2464689X.2022.17

Článek se zabývá proměnami postavení manželky v římském dědickém právu od nejstarší intestátní posloupnosti zavedené Zákonem XII desek až po novely dědického práva

vydané císařem Justinianem. Jedná se konkrétně o novelu č. 53 z roku 537, novelu č. 117 z roku 543 po Kr. a novelu č. 127 z roku 548 po Kr.

Jedním z charakteristických rysů, které jsou římskému právu často vytýkány, je právě nerovnoprávné postavení žen, zejména vdaných, které jsou podle obecně zažitých představ svázány manželskou mocí, omezeny v nabytí majetku a podrobeny i v otázkách právního jednání moci poručníka.¹ V této souvislosti je často zmiňován Gaiův výrok o neschopnosti žen samostatně vystupovat na soudě a o jejich celkové lehkovážnosti.² Obdobnou poznámku nacházíme ve Vergiliově *Aeneis*, kde je královna Dido označena jako *varium et mutabile ... semper femina est*.³ Na straně druhé máme mnoho dokladů, zejména z papýrů, že ženy se dovolávaly právní ochrany z důvodu své chytrosti (*calliditas*) spíše než z důvodu své slabosti (*infirmitas*) a naopak dovolávání se své slabosti bylo obvyklou ženskou taktikou, jak obměkčit úřady.⁴

Přestože je postavení žen věnována v současné době značná pozornost,⁵ je nutné zároveň zdůraznit, že římscí právníci se příliš nezaměřovali na římské manželství s výjimkou otcovské moci.⁶ V této souvislosti je zajímavé, že jejich argumenty ohledně postavení ženy v manželství byly přesto využity v polské meziválečné vědě v rámci rekonstrukce polského manželského práva ve 30. letech 20. století.⁷

Právní postavení manželky v rámci dědického řízení záviselo na formě, kterou bylo uzavřeno její manželství. Pokud bylo manželství uzavřeno *cum manu*, nacházela se manželka pod mocí svého manžela a byla – alespoň pro účely dědického práva – považována za sestru.⁸ P. E. Corbett v této souvislosti uvádí, že existují dva podstatné rozdíly mezi postavením manželky a dcery v moci manžela (otce). Dcera nemůže svého otce k ničemu přinutit, manželka však může přimět svého manžela k rozvodu. A druhou anomálií je možnost existence určitého jmění, kterým může manželka volně disponovat.⁹ Pokud tedy

¹ V této souvislosti ovšem samotný Gaius uvádí, že přestože moc manžela nad manželkou není obvyklá u ostatních národů, souhlas s právními úkony ženy je obvyklý např. u národa Bithynů. Viz GAIUS, *Učebnice práva ve čtyřech knihách*. Přel. KINCL, J. Plzeň: Aleš Čeněk, 2007, s. 95.

² Gai 1, 144: Agnátským příbuzným je tedy dovoleno, aby testamentem ustanovili poručníky dětem, jež mají ve své pravomoci; mužskému pohlaví do dosažení dospělosti, ženskému pohlaví pak bez ohledu na věk, dokonce i tehdy, když jsou (ženy) provdány. Předkové totiž chtěli, aby ženy pro lehkovážnost ducha žily v poručenství, byť i by byly dospělé. Viz GAIUS, *op. cit.*, s. 81.

³ Verg. *Aen.* 4, 569–570.

⁴ GRUBBS, J. E. *Woman and the Law in the Roman Empire. A sourcebook on marriage, divorce and widowhood*. London – New York: Routledge, 2002, s. 53.

⁵ ROSSBACH, A. *Untersuchungen über die römische Ehe*. Stuttgart: Mäcken, 1853. HOLDER, E. *Die römische Ehe*. Zürich: Orell Füssli & Co., 1874, repr. 2010. CORBETT, P. E. *Roman Law of Marriage*. Oxford: Clarendon Press, 1930, repr. 1966. CLARK, G. *Roman Women. Greece & Rome*, 1981, roč. 28, č. 2, s. 203. s. 193–212. GARDNER, J. F. *Woman in Roman Law and Society*. Indiana: Indiana Press, 1991. GRUBBS, *op. cit.*, SŁUŻEWSKA, Z. – URBANIK, J. *Marriage: Ideal, Law, Practice: Proceeding of A Conference Held in Memory of Henryk Kupiszewski*. Warszawa: Fundacja im. Rafała Taubenschlaga, 2005.

⁶ Van NIEKERK, G. – KLEYN, D. *Honeste Vivere: Ulpian's Praecepta Iuris As Manifested in the Roman Law of Marriage*. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Jurisprudentia*, 2016, no. 2, s. 40–53.

⁷ WOŁODKIEWICZ, W. *Eduardo Volterra a współczesne badania nad małżeństwem rzymskim*. In: *Europa i prawo rzymskie. Szkice z historii europejskiej kultury prawnej*. Warszawa: Wolter Kluwers, 2009, s. 502–514.

⁸ O manželské moci výstižně Gai 1, 55.

⁹ CLARK, *op. cit.*, s. 203. CROOK, A. *Life and Law in Rome*. London: Cornell University Press, 1967, s. 100 a násl. Viz také WATSON, A. *Law of Persons in the the later Roman Republic*. London: Clarendon Press, 1967, kap. 6. Aulus Gellius 17, 6.

bylo manželství uzavřeno *cum in manu conventione* a manželka se podrobila moci svého manžela, potom nebylo její postavení vůbec špatné. Avšak pouze z hlediska postavení po smrti manžela. Pokud se podrobila moci svého manžela, pak pozbyla vstupem do rodiny veškerého svého majetku, který nabyla jako osoba *sui iuris* před manželstvím (pokud byla osobou *alieni iuris*, potom žádný majetek neměla). Manželka také nabyla po svém manželovi římského státního občanství a začlenila se do mužovy *familiae*.¹⁰ Manželka v přísném manželství se stává agnátkou, tedy příbuznou ostatních potomků manžela, a tento stav, jak zdůrazňuje O. Sommer,¹¹ trvá i po smrti manžela. Manžel má právo jmenovat manželce poručníka.¹²

Právě z důvodu tohoto agnátského přibuzenství spadá manželka v rámci civilní dědické posloupnosti, založené Zákonem XII desek (*cui suus heres nec escit*),¹³ do první dědické skupiny, nazvané *heredes sui*. Citované ustanovení používá jednotné číslo (*heres*) proto, aby vyjádřilo, že všechny osoby, které byly součástí *familiae* zemřelého, podílely se již za života na jeho tvorbě rodinného majetku.¹⁴ Tato jednota dědiců (*consortium*)¹⁵ má za následek, že osoby vstupují všechny najednou do práv a povinností zemřelého (každý z dědiců je *alter ego* zůstavitele), tedy že všichni dědicové, povolání k dědění v první třídě, dědí rovným dílem. Toto *consortium* bylo původně chápáno nerozdílně, celá rodina (*familia*) měla postupovat jako celek a společné hospodaření na rodinném majetku mělo být zachováno. Přestože bylo toto stanovisko decemvirů poměrně záhy zvráceno možností požadovat rozdělení rodinného majetku pomocí *legis actio per iudicis postulationem* (která přešla do formulového procesu pod názvem *actio de familiae erciscundae*, tedy žaloba na rozdělení rodinného jmění), přesto byla tato rodinná jednota vyjádřena v civilním právu zásadou, že *heres suus* nemůže dědictví odmítnout. Tato zásada byla prolomena až praetorem díky udělení možnosti se dědictví neujmout (*ius abstinendi*). Z hlediska dědického práva dědila manželka v první dědické skupině a náležel jí stejný díl jako jejím potomkům. Získala tedy zpátky veškerý svůj majetek, který vložila do manželství buď ve formě věna, nebo jako majetek, který se stal vlastnictvím jejího manžela. Navíc byl tento majetek zhodnocen péčí jejího manžela, jejich společných potomků a jí samotné, a to od doby uzavření manželství až do smrti manžela. Dědictví jako takové nemohla manželka odmítnout (do doby, než praetor začal poskytovat *ius abstinendi*). Smrtí svého manžela se stala manželka osobou *sui iuris* a mohla se svým majetkem volně disponovat. Tato dispozice byla sice omezena nutností spolupracovat při správě majetku s poručníkem,¹⁶ avšak manžel mohl tuto nesnáž zmírnit tím, že manželce v závěti umožnil, aby si zvolila poručníka sama (*tutoris optio*) nebo mohl být ustanoven poručník na oko (*tutor fiduciarius*). Není divu, že již v raném císařství se vdovy (zejména po bohatých a vlivných mužích) těšily značnému politickému vlivu a relativně samostatnému společenskému postavení.

¹⁰ SOMMER, O. *Učebnice soukromého práva římského. Díl I. Obecné nauky*. Repr. Praha: Wolter Kluwers, 2011, s. 164.

¹¹ Tamtéž.

¹² HEYROVSKÝ, L. *Dějiny a systém soukromého práva římského*. Praha: Otto, 1910, s. 832.

¹³ SKŘEJPEK, M. *Prameny římského práva. Fontes Iuris Romani*. 2. vydání. Praha: Lexis Nexis, 2004, s. 35.

¹⁴ DAJCZAK, W. – GIARO, T. – LONGCHAMPS DE BÉRIER, F. – DOSTALÍK, P. *Římské právo. Základy soukromého práva*. Olomouc: Iuridicum Olomoucense, 2013, s. 70.

¹⁵ Tamtéž, s. 71.

¹⁶ A to ještě hluboko v klasickém právu: Gai 3, 104.

Samostatného společenského postavení dosáhly nejprve Vestálky, tedy kněžky bohyně Vesty.¹⁷ O nich se mimo jiné dochovaly zprávy, že byly zapleteny do Catilinova spiknutí, nebo – lépe řečeno – alespoň měly kontakty s jeho budoucím strůjcem. Roku 73 před Kr. byla obviněna Vestálka Fabia z porušení panenské čistoty právě s Catilinou. Fabia však byla zproštěna obvinění, snad díky dobré obhajobě M. Pisona.¹⁸ K tomu ještě poznamenává Cicero, že Pisonovu kariéru úspěšného žalobce zahájil právě proces s Vestálkou.¹⁹ Stejným způsobem byla obviněna další významná osoba sklonku římské republiky, M. Licinius Crassus. Crassus se měl často a intimně stýkat s Vestálkou,²⁰ soud samotný byl veden (zřejmě) veřejným žalobcem (Plútarchos používá termín *diokontos*), nikoliv pouze, že by byl informován *pontifex*.²¹ Nicméně byl osvobozen, protože své časté návštěvy vysvětlil snahou přesvědčit Vestálku, aby mu prodala svůj majetek.

Ženy také mohly být příčinou vzestupu svých manželů nebo jim působit na jejich politické dráze komplikace. Druhým takovým případem je první žena Gaia Iulia Caesara, Cornelia. V době Sullovy diktatury měl být mladý Caesar uveden do kněžské funkce *flaminis Dialis*, ovšem Sulla nechal Caesarovi vzkázat, že se musí rozvést právě s Cornelií, a to proto, že byla dcerou Sullova protivníka, v té době již zemřelého, Cornelia Cinny. Caesar se odmítl rozvést, bylo mu znemožněno převzít funkci *flaminis Dialis*, bylo mu odejmuto manželčino věno a ztratil právo na dědění po členech Corneliina rodu.²² Navíc byl prohlášen za Sullova nepřítele (a byl tedy proskribován), musel se ukrývat a „denně měnit svůj úkryt, přestože jej trápila zimničná choroba, a úplatky se vykupovat z rukou Sullových náhončích“.²³ A byly to právě Vestálky spolu s Caesarovými přáteli Mammerkem Aemiliem a Aureliem Cottou, kteří mu vymohli u Sully milost.²⁴

V podstatě první oslabení manželské moci nad manželkou můžeme spojovat s rokem 307 př. Kr., kdy byl ze senátu vyloučen jistý L. Annius za to, že se rozvedl se svou ženou, aniž by svolal *consilium amicorum*. Podle nařízení krále Romula mohlo být manželství uzavřené *cum manu* rozvedeno jen jednostranně, tedy ze strany manžela. Manžel však mohl manželství ukončit pouze tehdy, pokud měl vážný důvod. Za ten bylo považováno travičství, podvržení dítěte nebo cizoložství. Pokud manžel neměl žádný z těchto důvodů, mohl se přesto rozvést, avšak byl postížen na majetku.²⁵ Příklad L. Annia je podle R. A. Baumana významný v tom, že kromě ryze majetkové, soukromoprávní sankce za bezdůvodný rozvod přidává i sankci politickou.²⁶

S tím, jak rostl společenský vliv žen (manželek), sílila i jejich touha po svobodnějším a nezávislejším životě. V rámci republikánského Říma bylo možno vyhnout se

¹⁷ Ustanovení o tom, že panny bohyně Vesty mají být svobodné, obsahoval podle zprávy Aula Gellia již Zákon XII desek (Tab. V, 1). Viz SKŘEJPEK, *Prameny římského práva*, s. 35.

¹⁸ Viz BAUMAN, R. A. *Woman and Politics in Ancient Rome*. London: Routledge, 1994, s. 61.

¹⁹ Cic. *ad Brut.* 236.

²⁰ Plut. *Crass.* 1, 2.

²¹ RAWSON, E. Religion and Politics in the Late Second Century BC at Rome. *Phoenix*, 1974, č. 28, s. 193–212, zde s. 208.

²² SUTONIUS. *Životopisy dvanácti císařů*. Praha: Svoboda, 1974, s. 19.

²³ Tamtéž.

²⁴ Tamtéž.

²⁵ Plut. *Rom.* 22, 3.

²⁶ BAUMAN, *op. cit.*, s. 18–19.

z manželské moci pomocí institutu tzv. *trinoctia*, tedy strávením tří nocí mimo manželův dům.²⁷ Toto *trinoctium* nebylo ovšem přístupné pro patricijské ženy, které si vzaly patri- cijie. Bylo tomu proto, že manželství *cum manu* muselo být uzavřeno *confarreatio* nebo *coemptio* a k jeho rozloučení bylo zapotřebí uskutečnit *actus contrarius – diffareatio*.²⁸ *Trinoctium* tak bylo možno použít pouze v případech smíšených nebo ryze plebejských manželství. Tedy již na konci 4. století př. Kr. ženy (manželky) toužily po manželské reformě. To bylo umožněno právě manželstvím *sine manu*.

Definici *matrimonii sine manu* nacházíme jak v Institucích, tak také v Digestech:

Inst. 1, 9, 1: *Nuptiae autem sive matrimonium est viri et mulieris coniunctio, individuum consuetudinem vitae continens.* (Sňatek, nebo také manželství, je spojením muže a ženy za účelem nerozlučného životního společenství.)²⁹

D. 23, 2, 1 (Modest. 1 *reg.*): *Nuptiae sunt coniunctio maris et feminae et consortium omnis vitae, divini et humani iuris communicatio.* (Manželství je společenství celého živo- ta muže a ženy, spojení božského a lidského.)

Ze skutečnosti, že Modestinus nejprve popisuje volné manželství, je možno usoudit na význam této instituce v klasickém právu.

Volné manželství bylo stále považováno za *matrimonium iustum* (manželství legitimní),³⁰ ve kterém se rodili legitimní potomci, římský občané a skuteční dědici svého otce (není potřeba nic zakrývat, účelem manželství bylo zplození legitimního potomka). Man- želství *sine manu* již bylo poměrně běžně rozšířené v pozdním 3. století před Kr.,³¹ ale je pravděpodobné, že v té době převažovalo ještě manželství *cum manu*, přestože nejsou k dispozici žádné statistiky.³² Manželství *sine in manu conventionione* považuje za plnohod- notný druh manželství také Cicero.³³ Také Plautus a Ennius se zmiňují o tom, že existují manželství, kde je možné, aby otcové požadovali nazpět své dcery: což dokazuje existenci volných manželství.³⁴ Za zmínku stojí i Catonova poznámka, citovaná Aulem Gelliem, kterou můžeme vztáhnout k roku 168 před Kr., kterou měl pronést při řeči ohledně *legis Voconia*, že ženy mohou mít svůj vlastní majetek, který si ponechávají pro sebe a který nespadá do majetku manžela.³⁵ Uplatnění *trinoctia* však nemusí být jediným pramenem vzniku volného manželství. Cicero ve svém díle *Topica* rozlišuje *uxor in tantummodo* a *uxor in manu*.³⁶ Na počátku císařství již bylo manželství *sine manu* běžným jevem a zcela vytla- čilo manželství *cum manu*.³⁷

²⁷ Gai 1, 111. Aulus Gellius 3, 2, Macrobius *Sat.* 1, 2. *Tit. ex Corp. Ulp.* 26, 7: *Ad liberos matris intestatae hereditas ex lege duodecim tabularum non pertinebat, quia feminae suos heredes non habent; sed postea imperatorum Antonini et Commodi oratione in senatu recitata id actum est, ut sine in manum conventionione matrum legitima hereditas ad filios pertineant, exclusis consanguineis et reliquis agnatis.*

²⁸ KASER, M. *Römisches Privatrecht.* I. München: C. H. Beck, 1976, s. 235–236.

²⁹ SKŘEJPEK, M. *Iustiniani Institutiones: Justinianské Instituce.* Praha: Karolinum, 2010, s. 49.

³⁰ O *matrimonium iustum* a jeho důsledcích podrobněji HEYROVSKÝ, *op. cit.*, s. 830.

³¹ A. Roszbach spojuje vznik *matrimonii cum manu* s využíváním *trinoctia*. ROSSBACH, *op. cit.*, s. 43.

³² WATSON, A. *Roman Private Law around 200 B.C.* Edinburgh: Edinburgh University Press, 1971, s. 17.

³³ Cicero *Top.* 3, 14: *Genus est uxor; Eius duae formae: una matrum familias, eae sunt quae in manum con- venerunt: altera earum.*

³⁴ Ennius citovaný podle *Rhet. ad Herennium* 2, 24 (Ciceronovo autorství je nejisté): Plaut. *Stich.* 1, 2, 73.

³⁵ Aulus Gellius 17, 6.

³⁶ Cic. *Top.* 3.

³⁷ ROSSBACH, *op. cit.*, s. 44.

Nicméně, jak zdůrazňuje již A. Rossbach, manželství *sine manu* bylo stejně plnohodnotným manželstvím jako manželství *cum manu* a nesmí být v žádném případě zaměňováno s konkubinátem.³⁸ Také toto manželství je považováno za společenství celého života, také zde vzniká povinnost poskytnout věno a náboženské pouto mezi manželem a manželkou. Také z manželství *sine manu* vzechá legitimní dědic, který je *heres suus* svého otce. V manželství *sine manu* byla manželka ve velmi dobrém postavení za svého života – nevcházela pod moc svého manžela, ale setrvala pod mocí svého otce nebo pod poručenstvím nejbližšího agnáta. Zůstávala pod ochranou svého otce a k rodině manžela ji poutal pouze úzký svazek *affinitatis*. Co se týká majetkového práva, pak přechází na manžela pouze to, co je obsahem věna. Veškerý další majetek zůstává ve vlastnictví ženy nebo jejího otce. V případě smrti manžela se věno ve většině případů vrací.³⁹ V rámci dědického práva je ale manželka z volného manželství vyřazena z dědění podle intestátní posloupnosti. Vzhledem ke svému manželovi nebyla ani *heres suus*, ani agnátsky příbuzná, protože nebyla pod mocí svého manžela, ale pod mocí svého otce. Stejně tak nebyla manželka členem rodu, proto nedělila v žádné z dědických skupin. Pokud měla být zajištěna po smrti manžela, mělo se tak stát zásadně na základě poslední vůle (nebo jiného posledního pořízení) manžela.

Manžel mohl zajistit manželku *sine manu* v rámci závěti. V takovém případě se manželovi nabízelo několik možností. Mohl povolat manželku za testamentárního dědice a vyhradit jí část dědictví. Tento postup však v sobě skrýval jisté nebezpečí. V důsledku univerzální sukcese by odpovídala i za dluhy zůstavitele (tedy svého manžela), a to celým svým majetkem. Takže pokud by dědictví bylo předloženo (což se v případech, kdy ekonomický blahobyt závisel převážně na zemědělské produkci, a tedy na rozmarech počasí, mohlo stát velmi rychle a velmi snadno), manželka by byla nucena odpovídat za dluhy manžela-zůstavitele celým svým majetkem. Mnohem výhodnější tedy bylo pro manžela-zůstavitele (i z hlediska péče o další členy rodiny, zejména děti) povolat manželku z manželství *sine manu* jako odkazovnicka. Rozdíl mezi postavením dědice a odkazovnicka nejlépe vystihuje P. Bonfante: dědic získává pouze titul k nabytí majetku a na základě tohoto titulu pak nabývá majetek, zatímco nabytí odkazem je „čirý a přímý majetkový převod“.⁴⁰ Tento rozdíl má i ryze praktické důsledky: odkazovnick neodpovídá za dluhy zůstavitele, nevstupuje do vad držby, do zůstavitelovy *bona a mala fides* a nenabývá jediným právním jednáním, a to i tehdy, pokud je mu odkazem odkázána celá pozůstalost nebo její část. Odkaz je velmi starý právní institut, vyvinul se pravděpodobně z darování pro případ smrti, kdy bylo uznáno, že takové darování může být připojeno k ustanovení dědice (a tvořit tedy součást testamentu), což spadá podle P. Bonfanteho někam do doby Zákona XII desek.⁴¹ Dispozice pro případ smrti ve formě odkazu byla v římské společnosti velmi rozšířená,⁴² a to již v předklasické době⁴³ za účelem splnění povinností vyplývajících ze

³⁸ Tamtéž, s. 42.

³⁹ Tamtéž, s. 43.

⁴⁰ BONFANTE, P. *Instituce římského práva*. Přel. VÁŽNÝ, J. Brno: Nákladem Čs. Akademického spolku Právník, 1932, s. 683.

⁴¹ Tamtéž, s. 684–685.

⁴² JOHNSTON, D. *Cambridge Companion to Roman Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015, s. 205.

⁴³ BOYER, L. La fonction sociale des legs d'après la jurisprudence classique. *RHD*, 1965, 43, s. 333–408.

společenské instituce patronátu a povinností, ke kterým nás nutí přátelství.⁴⁴ Tento rozměr morální povinnosti pak slouží právě k úpravě specifického postavení manželky ve volném manželství pro případ smrti manžela.

Jako odkazovník nabývala manželka část majetku manžela nezatíženou dluhy. Pomocí odkazu na manželku však přecházelo plné vlastnictví (*domnium plenum*) a hrozilo tedy riziko, že neuváženou dispozicí s majetkem, který nabyla v rámci odkazu, zhatí manželka využití tohoto majetku pro výživu a zajištění potomka. K eliminaci tohoto rizika byla poměrně záhy použita konstrukce služebnosti poživací (*ususfructus*). *Usufructus* je mladší než staré polní služebnosti. Jeho vznik je třeba hledat až v období rozvinuté republiky.⁴⁵ Za svůj vznik vděčí podle všeobecné domněnky⁴⁶ tomu účelu, aby někdo, asi žena *sine manu*, mohla od smrti manžela požívat přesně určené věci k zajištění svých životních potřeb.⁴⁷ *Usufructuarius* (poživatel) je oprávněn (jako osoba) těžit z cizí věci (movité nebo nemovité) plody a tuto věc užívat bez změny její podstaty.⁴⁸ Pokud takto byla manželka v závěti obmyšlena jako odkazovník a syn byl zároveň povolán touže závětí jako dědic, stala se manželka smrtí manžela oprávněnou k užívání odkázané věci (např. pozemku) a těžení jejích plodů, zároveň však manželka nemohla předmět *ususfructus* zcizit, zastavit⁴⁹ ani změnit jeho podstatu a po její smrti se poživací právo (*ususfructus*) bez dalšího spojilo s vlastnictvím syna k pozemku. Použitím *ususfructu* zůstavitel dosáhl jak splnění vyživovací povinnosti vůči manželce po své smrti, tak zajištění majetkových nároků svého syna a dědice. Není divu, že *ususfructus* široce ovlivnil jak historii římského práva, tak také systémy, které z římského práva vycházely,⁵⁰ a to přesto, že nebyl převzat do systému *common law*.⁵¹ Ovšem jako instituci, která se svým účelem a významem v rámci *common law* blíží římskému *uti frui*, je možno označit institut *life estate*.⁵² Ke zlepšení situace manželky, která uzavřela volné manželství, přispělo také zmírnění zákazu darování mezi manželi.⁵³ Tento zákaz pochází ze zvykového práva (*moribus apud nos receptum est*).⁵⁴ Zdá se však, že ve starším římském právu bylo darování mezi manžely možným, protože *lex Cincia de*

⁴⁴ SALLER, R. *Personal Patronage under the Early Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982, s. 7 a násl.

⁴⁵ KARLOWA, O. *Römische Rechtsgeschichte. In zwei Bänden. Zweiter Band. Privatrecht und Zivilprozess. Strafrecht und Strafprozess. Erster Teil. Privatrecht*. Leipzig: Veit & comp., 1901, s. 533 a násl.

⁴⁶ JÖRS, P. – KUNKEL, W. – WENGER, L. *Römisches Recht: Römisches Privatrecht: Abriss des römischen Privatprozessrechts*. 3. vyd. Berlin: Springer, 1949, s. 145.

⁴⁷ KASER, M. *Geteiltes Eigentum im älteren römischen Recht*. In: *Festschrift Paul Koschaker*. I. Band. Weimar: Hermann Böhlau Verlag, 1939, s. 445–478, zde s. 458.

⁴⁸ SOMMER, O. *Učebnice soukromého práva římského. II. díl. Právo majetkové. Část 2*. Repr. Praha: Wolters Kluwer, 2011, s. 250.

⁴⁹ Od časů právníka Papiniána bylo ovšem možno učinit předmětem zástavního práva samotné právo poživací (D. 20, 1, 11, 2 Marci. I. s. *ad formulam hypothecariam*).

⁵⁰ Podrobnější přehled užití *ususfructu* pro případ smrti viz ERDMANN, O. *Der Nießbrauch in Verfügungen von Todeswegen Nach Gemeinem Recht Und Dem Bürgerlichen Gesetzbuch*. *Archiv Für Die Civilistische Praxis*, 1903, vol. 94, no. 1/2, s. 284–304.

⁵¹ RADIN, M. *A Glimpse of Roman Law*. *The Classical Journal*, 1949, vol. 45, no. 2, s. 71–79, zde s. 75.

⁵² MCCLEAN, A. J. *The Common Law Life Estate and the Civil Law Usufruct: A Comparative Study*. *The International and Comparative Law Quarterly*, 1963, vol. 12, no. 2, s. 649–667.

⁵³ O významu darování v římském právu přehledně: HUVÉLIN, E. *Course Elementaire de droit romaine*. Paris: Sociétés anonymes du Recueil Sirey, 1927, s. 592 a násl, o *lex Cincia* viz s. 594.

⁵⁴ D. 24, 1, 1 (Ulp. 32 *ad Sab.*).

donis, plebiscitum z roku 204 př. Kr, které zakázalo darování nad určitou, nám neznámou míru,⁵⁵ uváděla manželku mezi osobami vyjmutými z tohoto zákazu.⁵⁶

Za všech okolností však bylo možno obdarovat manželku pomocí *donationis mortis causa*.⁵⁷ K výše zmíněnému zákazu darování mezi římskými manželi *inter vivos* došlo roku 206 po Kr. vydáním *senatusconsulta*,⁵⁸ kterým se ponechalo v platnosti darování manžela manželce, které bylo učiněno za života, jestliže manžel do své smrti dar neodvolal.⁵⁹

Situaci vyřešil systematicky až *praetor*, který na základě své *potestas* uváděl manželku do držby pozůstalosti (*possessio hereditatis*) ve čtvrté třídě dědiců (*Unde vir et uxor*) a odnímal jiným dědicům, oprávněným podle civilního práva žaloby tak dlouho, až nabyla manželka k jednotlivým kusům majetku v dědické podstatě vlastnické právo vydržením. Tím vlastně *praetor* povolal *ope exceptionis* manželku jako intestátního dědice,⁶⁰ její postavení však nadále nebylo příliš záviděníhodné. Manželka byla totiž povolána pouze v případě, že se pozůstalosti neujal nikdo z ostatních dědiců, jimž byla držba dědictví nabízena *praetorem* v dřívějším pořadí, tedy nedědil ani nikdo z potomků, ani nikdo z kognátských nebo agnátských příbuzných zůstavitele. Nebylo tedy příliš pravděpodobné, že by na manželku zůstalo z dědictví po zůstaviteli příliš mnoho. Tato držba byla *sine re*.⁶¹ Jak uvádí P. Blaho: „vzhledem k pořadí měla tato třída malý význam v praxi“.⁶²

Zcela nezměněné zůstalo postavení manželky i v poklasickém právu. Pro manželku platila i nadále *prétorská* posloupnost spolu s normami civilního práva. Úprava, která byla zavedena *SC Tertulliane* a *SC Orphitiane*, se nijak nedotkla postavení manželky jako dědičky po manželovi. Jak právní úprava prvního *senatusconsulta* z doby císaře Hadriána, tak druhého *senatusconsulta* z roku 178 po Kr. upravovala pouze vzájemné dědické právo mezi matkou a jejími dětmi.⁶³ *Senatusconsultum Tertullianum* přiznalo matce dědické právo po jejích dětech, a to jak pro děti manželské, tak nemanželské. *Senatusconsultum Orphitianum* naopak přiznávalo dědické právo dětem po jejich matce, děti jako přímí příbuzní v pokrevní linii tak dostali přednost před matčinými agnátskými příbuznými. Pro doplnění je možno uvést, že *Justinián* přiznal omezené dědické právo dětem konkubíny, pokud jejich otec nezanechal manželku, ani potomky zrozené v řádném manželství. Jejich

⁵⁵ Cic. *de off.* 2, 15.

⁵⁶ CASAVOLA, F. *Lex Cincia. Contributo alla storia delle origini della donazione romana*. Napoli: Jovene, 1960.

⁵⁷ TALCIANI, H. C. Donaciones entre conyuges: una prohibicion de veinte siglos. *Revista Chilena de Derecho*, 1999, vol. 26, no. 2, s. 349–367, zde s. 350.

⁵⁸ *Oratio Antonini*. Text tohoto SC je dochován v *Digestech*: D. 24, 1, 32, 1–2 (*Ulp. 33 ad Sab.*): 1. *Oratio autem imperatoris nostri de confirmandis donationibus non solum ad ea pertinet, quae nomine uxoris a viro comparata sunt, sed ad omnes donationes inter virum et uxorem factas, ut et ipso iure res fiant eius cui donatae sunt et obligatio sit civilis et de Falcidia ubi possit locum habere tractandum sit: cui locum ita fore opinor, quasi testamento sit confirmatum quod donatum est.* 2. *Ait oratio: Fas esse eum quidem qui donavit paenitere: heredem vero eripere forsitan adversus voluntatem supremam eius qui donaverit durum et avarum esse.*

⁵⁹ SOMMER, *Učebnice soukromého práva římského. II. díl. Právo majetkové. Část 2*, s. 164.

⁶⁰ GIRARD, P.-F. *Manuel élémentaire de droit romaine*. 4. vydání. Paris: A. Rousseau, 1906, s. 843.

⁶¹ D. 38, 11, 1. Viz také KASER, M. *Römisches Privatrecht*. München: C. H. Beck, 1968, s. 260.

⁶² REBRO, K. – BLAHO, P. *Římské právo*. 4. vyd. Bratislava: Iura Edition, 2010, s. 455.

⁶³ O dědění po matce *ab intestato* v římském právu viz DOSTALÍK, P. Dědění po matce a bona materna. Drobná studie z římského rodinného práva. In: ŠÍNOVÁ, R. (ed.). *Poceta Milaně Hrušákové*. Praha: C. H. Beck, 2022, s. 8 a násl.

dědické právo však bylo omezeno pouze na $\frac{1}{6}$ majetku otce. Pokud otec dětí konkubíny zanechal i řádné (legitimní) potomky, pak měly děti pouze právo na výživu.⁶⁴

Můžeme tedy shrnout, že ani prétorské právo, ani poklasická císařská legislativa nijak nepřispěla (tedy nijak výrazně) k rozvoji zásad, které se týkají pokrevních vztahů při dědění. Tyto zásady byly v prétorském právu i v legislativě pouze naznačeny, nebyly však rozvinuty do důsledků.⁶⁵

Důsledkem tohoto polovičatého vývoje byla stále poměrně neutěšená situace manželky, na níž nic nezměnila ani reforma soukromého práva, provedená císařem Justinianem, která vyvrcholila vydáním *Corpus Iuris Civilis*. Tuto poznámku je možno vztáhnout na celou oblast dědického instestátního práva, kde ke skutečným změnám došlo až v rámci reformy dědického práva.⁶⁶ Objevují se názory, že důvodem ke změnám byl vliv provinčního práva.⁶⁷ V případě manželky nedošlo k žádným podstatným změnám. Manželka stále nespádala ani do jedné z dědických tříd justiniánské instestátní posloupnosti po reformě a je v jejím případě zachována prétorská třída *unde vir et uxor*. To znamená, že pozůstalý manžel nastupoval pouze tehdy, pokud nebyl k dispozici žádný z pokrevních příbuzných (kognátů). Navíc zde došlo vydáním justiniánských novel k drobné změně – zatímco podle prétorské posloupnosti bylo dědění kognátů ve třetí dědické třídě (*unde cognati*) omezeno do 6. nebo 7. stupně, v justiniánských novelách již dědí kognáti bez omezení (*ad infinitum*).⁶⁸

Vidíme tedy, že ani na konci vývoje instestátní posloupnosti nebylo postavení manželky v žádném případě vyhovující, přicházela na řadu k dědění jako poslední, a tedy se mohlo stát, že na ni z dědické podstaty nezůstalo vůbec nic.

Z tohoto důvodu zavádí císař Justinian zvláštní ochranu manželky, která se označuje jako „nuzná vdova“, resp. čtvrtina nuzné vdovy („Quart der armen Witwe“).⁶⁹ Rozumí se tím pozůstalá manželka, která zůstává naprosto majetkově nezajištěná. Tato ochrana byla zavedena novelou č. 53 z roku 537. Jako důvod pro poskytnutí uvádí císař Justinian právě obavu, že manželka zůstane zcela bez prostředků (*sed novissima viventes inopia*):⁷⁰

Quoniam vero ad clementiam omnis a nobis lex aptata est, videmus autem quosdam cohaerentes mulieribus indotatis, deinde morientes, et filios quidem ex lege vocatos ad paternam hereditatem, mulieres autem, licet decies milies in statu legitimae coniugis manserint, attamen eo quod non sit facta neque dos neque antenuptialis donatio nihil habere valentes, sed novissima viventes inopia. (Každý zákon, námi vydaný, je založen na slitování a vidíme, že pokud zemřou manželé žen, které se za ně vdaly, aniž by přinesly do manželství věno, pak budou pouze jejich děti povolány k dědění ze zákona po otci, zatímco manželky, ačkoliv žily až do manželovy smrti v řádném manželství, a jelikož nepřinesly žádné věno, ani jim nebyly poskytnuty žádné dary před uzavřením manželství, nemohou nic obdržet z dědictví po svých manželích, a jsou tak nuceny žít v té největší chudobě.)

⁶⁴ BONFANTE, *op. cit.*, s. 671.

⁶⁵ REBRO – BLAHO, *op. cit.*, s. 455.

⁶⁶ Tato reforma byla provedena právě novelami č. 118 a 127. Viz BONFANTE, *op. cit.*, s. 669.

⁶⁷ ARANGIO-RUIZ, V. Osservatorio al sistema. *Studi della Fac. giur. di Cagliari*, 1913, V.

⁶⁸ KOLANCZYK, K. *Prawo rzymskie*. Warszawa: UPN, 1976, s. 483.

⁶⁹ KASER, *Römisches Privatrecht*, 1968, s. 261.

⁷⁰ Nov. 53, cap. VI.

K poskytnutí této ochrany bylo nutno splnit několik podmínek. Manželství muselo trvat až do smrti manžela, manželka nesměla být zaopatřena věnem (*mulier indotata*) nebo jiným majetkem ze strany zůstavitele (darováním pro případ smrti, odkazem, darem, který zůstavitel neodvolal apod.) a i jinak musela zůstat zcela bez prostředků (*mulier inops*). V takovém případě má nuzná vdova nárok na 1/4 manželova majetku. Pokud zůstavitel zanechal čtyři děti a více, dědí vdova pouze *pars virilis*. Výše jejího podílu je však omezena horní hranicí jednoho sta liber zlata. Nuzná vdova dědí vedle ostatních potomků zůstavitele. Pokud jsou děti, které zanechal zůstavitel také jejími vlastními dětmi, potom nuzná vdova nezíská vlastnictví, ale pouze právo poživací. Tento nárok má nuzná vdova jak proti dědicům ze zákona, tak proti dědicům ze závěti. Zůstavitel se totiž nemůže odchýlit od ustanovení císařské novely v závěti. Nárok nuzné vdovy má osobní charakter, podle znění příslušné novely jí přísluší proti dědicům *actio in personam*. Z hlediska rovnoprávnosti mužů a žen je třeba se ptát: Existovala v římském právu ochrana nuzného vdovce? Existovala, ale pouze dočasně. Pravidlo o ochraně nuzného manžela, uvedené výše, se vztahovalo nejen na manželky, ale také na manžely. Působnost této normy však císař Justinianův výslovně odvolal novelou č. 117, cap. V. z roku 542.⁷¹

V souvislosti s ochranou nuzné vdovy je nutno ještě posoudit charakter tohoto nároku. J. Vančura v této souvislosti užívá pojem *mimořádná dědická posloupnost*,⁷² a s tímto pojmem je možno se setkat i v moderní literatuře.⁷³ L. Heyrovský naopak chápe konstrukci nároku nuzné vdovy jako povinný díl. Tento názor je možno označit za správný.

Konstrukci povinného dílu nasvědčuje i skutečnost, že se nárok vyplácel v penězích, na rozdíl od dědických podílů, které se vždy vydávají dědicům *in natura*. Nárok nuzné vdovy se tedy zakládá na *iure legati*, nikoliv na dědickém právu.⁷⁴ F. Longchamps de Bériér se domnívá, že nebylo cílem justiniánských novel založit novou dědickou třídu, která by se týkala pozůstalého manžela.⁷⁵

Toto řešení císařské legislativy bylo inspirací pro další právní vývoj tohoto institutu v českých zemích,⁷⁶ ale i jinde v Evropě,⁷⁷ a je nutno dodat, že chápání manželky jako povinného dědice je i v současnosti navýsost aktuální.

Vidíme tedy, že římské dědické právo manželkám příliš nepřálo (tedy alespoň co se týče dědické posloupnosti *ab intestato*). Prétorská reforma dědického práva sice zařadila manželku mezi zákonné dědice, ale až do poslední dědické skupiny, takže manželka byla až na samotném konci dlouhého seznamu potenciálních dědiců a byla pouze malá

⁷¹ PIĄTKOWSKI, J. S. *Prawo spadkowe. Zarys wykladu*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1973, s. 80–83.

⁷² VANČURA, J. *Úvod do studia soukromého práva římského*. Praha: nákladem vlastním, 1923, s. 475–476.

⁷³ ZIMMERMANN, R. Die Erbfolge gegen das Testament im Römischen Recht: Formelles und materielles Noterbrecht im Spannungsfeld von Testierfreiheit und familiärer Solidarität. In: RÖTHEL, A. (ed.). *Reformfragen des Pflichtteilsrechts*. Köln – Berlin – München: Carl Heymanns Verlag, 2007, s. 97–117.

⁷⁴ VANČURA, *op. cit.*, s. 475–476.

⁷⁵ LONGCHAMPS DE BÉRIER, F. *Law of Succession. Roman Legal Framework and Comparative Law Perspective*. Warszawa: Wolters Kluwer, 2011, s. 107.

⁷⁶ A nejen tam. Viz § 931–933, § 935 a 939 KC.

⁷⁷ K vývoji v jednotlivých právních úpravách viz ZIMMERMANN, R. Das Ehegattenerbrecht in Historisch-Vergleichender Perspektive. *Rabels Zeitschrift Für Ausländisches Und Internationales Privatrecht / The Rabel Journal of Comparative and International Private Law*, 2016, vol. 80, no. 1, s. 39–92.

pravděpodobnost, že skutečně něco z dědictví získá. Císař Justinian, vědom si možnosti vzniku tíživé majetkové situace manželky po smrti manžela, zavedl institut nuzné vdovy, který je ovšem nutno hodnotit jako nedokonalý pokus o nápravu. I na samém sklonku vývoje římského práva, v právu justiniánských novel, platí, že manželka nemá postavení dědice a její postavení (zejména pokud není zajištěna vrácením věna, darováním před uzavřením manželství nebo odkazem) se může po manželově smrti rychle zhoršit, třebaže žila až do smrti v legitimním manželství.

Přesto je justiniánská ochrana nuzné vdovy z několika důvodů pozoruhodná. Jednak svým společenským rozměrem: jedná se o ryze sociální ustanovení, které míří na zlepšení hmotné situace, a to, pokud možno, bezprostředně. Tomu odpovídá skutečnost, že se podpora vyplácí v penězích, že se případně snižuje o prostředky, které vdova mohla získat jiným způsobem (odkaz, darování pro případ smrti), a je limitována celkovou výší (100 liber zlata). Zároveň nesmí nárok ohrozit zůstavitelovy potomky, a to zejména tehdy, pokud se jedná o vlastní potomky nuzné vdovy.

Neméně pozoruhodná je i právní rovina: po prostudování dostupné literatury mám za to, že nárok je konstruován jako povinný díl, a to na základě odkazu (*iure legati*). Ve své podstatě se jedná o zákonný odkaz.

V neposlední řadě je mezi zajímavostmi možno uvést i absenci právní ochrany nuzného vdovce, jakkoli byla tato ochrana po nějaký čas v právní úpravě císařského (justiniánského) práva přítomna.

Z výše uvedeného vyplývá, že čtvrtina nuzné vdovy je nesmírně zajímavým institutem, který prodělal v rámci evropského práva bezesporu pozoruhodný vývoj.⁷⁸ Tento institut zároveň odráží jednu ze základních hodnot římského dědického práva, kterou je podle R. Zimmermanna podpora přeživšího manžela (*Aufstieg des überlebenden Ehegatten*).⁷⁹ A právě díky tomu, že postavení nuzných vdov se v průběhu věků příliš nemění, zanechává tento institut výraznou stopu i v současném českém právu. I dnes v podstatě hrozí, že manžel obejde dědické právo manželky a převede svůj majetek ještě za svého života na třetí osobu (milenku). A zatímco děti jsou proti takovým převodům chráněny ustanoveními občanského zákoníku, i současně vdově hrozí, že skončí jako *novissima viventes inopia*.⁸⁰ Ale to je už jiný příběh.⁸¹

⁷⁸ WINDSCHEID, B. – KIPP, T. *Lehrbuch des Pandektenrecht*. 9. vyd. Frankfurt a. M.: Literarische anstalt Rütten & Loening, 1906, § 574, 1. BEINART, B. *The Forgotten Widow*. *Acta Iuridica* 1965/66, s. 285–325. HEYSE, G. *Mulier non debet abire nuda*. Bern: Peter Lang, 1994, s. 33–38.

⁷⁹ ZIMMERMANN, R. *Kulturelle Prägung Des Erbrechts?* *JuristenZeitung*, 2016, vol. 71, no. 7, s. 321–32. Nov. 53, cap. VI.

⁸¹ HORÁK, O. *Od „posledního“ k „nejbližšímu“ dědici*. K postavení manželky v česko-rakouském dědickém právu. *Právněhistorické studie* (v tisku).